

Нязначныя кампенсаторныя ўласцівасці **логіка-семантычных фактараў** вызначаюць унікальны характар падобнай з’явы. У парадыгме такіх мадыфікацый і сінтаксічных сувязі, і сінтаксічныя адносіны маюць пераменны характар, паколькі логіка-семантычнае ўзаемадзеянне паміж кампанентамі вызначае функцыю словаформы, якая кваліфікуецца як імпліцытная сінкрэтычная (форма і функцыі не супадаюць). Функцыянальны дыяпазон словаформы вызначаецца не толькі нейтралізацыяй першасных сінтаксічных сувязей і адносін і фарміраваннем новых, але і набытай імі ў выніку семантычнай імплікацыі.

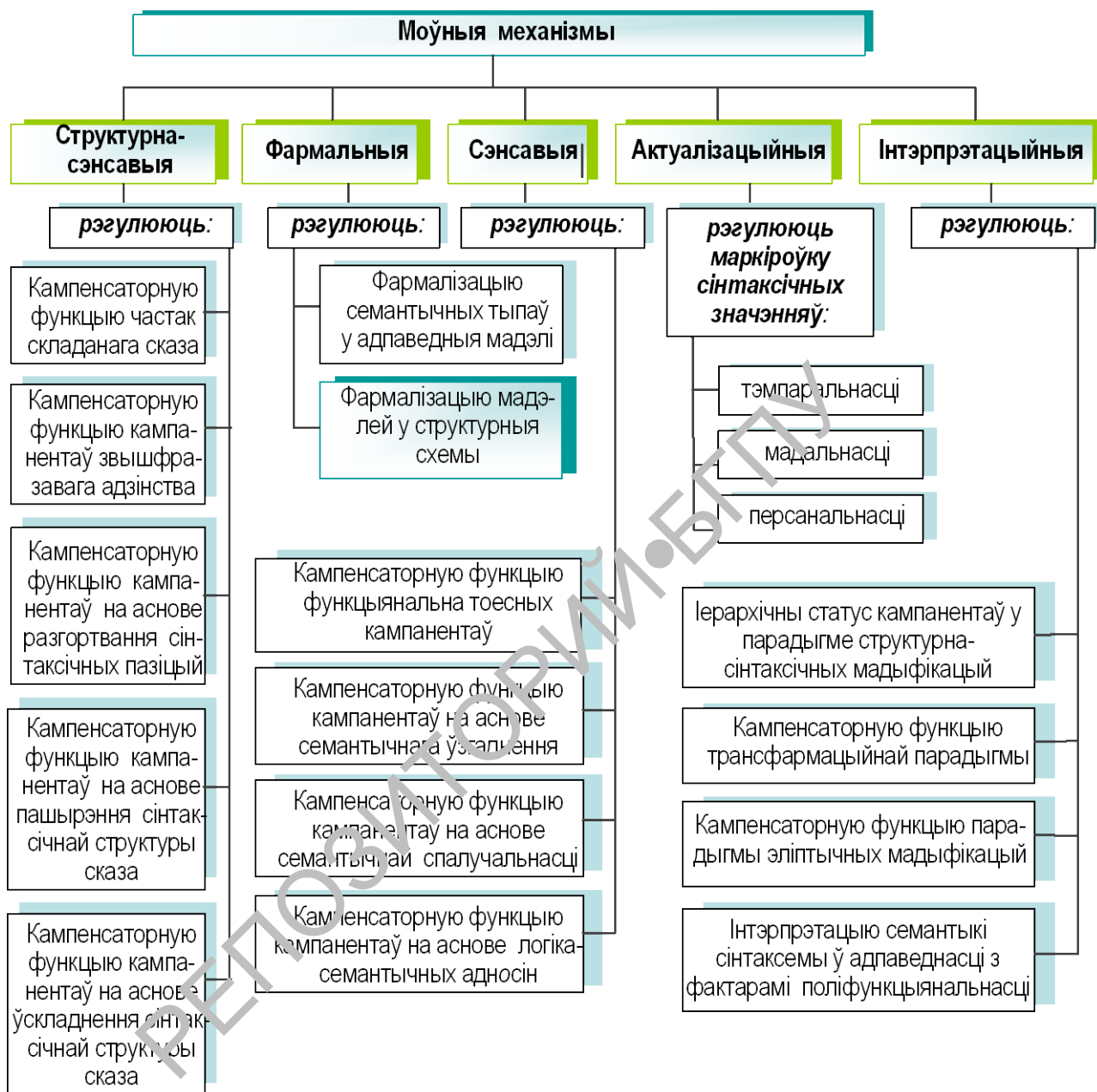
Тыпалагічна істотная прыкмета – пераменны характар сінтаксічных сувязей і адносін – абумоўлена кантэкстуальнымі і логіка-семантычнымі фактарамі. Кантэкстуальныя фактары праяўляюцца ў прамой кампенсацыі эліпсаванага дзеяслова сродкамі кантэксту. Логіка-семантычныя фактары будуюцца на ўзаемадзеянні кампанентаў, пры якіх словаформа набывае новую імпліцытную функцыю. Поліфункцыянальны характар інфінітыва абумоўлены не толькі нейтралізацыяй першасных сінтаксічных сувязей і адносін і фарміраваннем новых, але і набытай імпліцытнай семантыкай. Функцыянальны дыяпазон інфінітыва ўключае 5 сінтаксічных функцый і 4 семантычныя, дзве з якіх кваліфікуюцца як імпліцытныя: *Сёстры хацелі адпачыць. Мы – пагуляць* – выказнік / прэдыкат; *Маці пайшла паліць гуркі. Бацька – пакасіць* – акалічнасць мэты / інфінітыў; *Вучні мелі жаданне пагуляць. Настаўнікі – пачаць заняткі* – азначэнне; – *Ты куды?* – *Толькі паліць капусту* – акалічнасць месца / лакатыў (імпл.); – *Ты надоўга?* – *Толькі ўскапаць грады* – акалічнасць часу / тэмпаратыў (імпл.).

Іменныя словаформы набываюць поліфункцыянальны характар дзякуючы спецыфічнаму семантычнаму нападуненню, якое абумоўлена як логіка-семантычнымі фактарамі, так і сінанімічнымі пераўтварэннямі. Спецыфічнасць семантычнага нападунення заключаецца ў тым, што эліптычная канструкцыя з лакатывам тыпу *Мы – да бульбы* абазначае не толькі кірунак руху, але і працу на гэтым аб’екце. Такія з’явы складаюць канструкцыйна-семантычную адметнасць беларускай мовы. Функцыянальны дыяпазон словаформ у парадыгмах вар’іруецца ў межах трох кампанентаў – прэдыкат, лакатыў, тэмпаратыў.

1.3.5 Механізмы рэгулявання кампенсаторнай функцыі кампанентаў у канструкцыях з эліпсісам дзеяслова

Сістэма моўных механізмаў адлюстроўвае законы і заканамернасці, што рэгулююць функцыянаванне канструкцый з эліпсісам дзеяслова. Кампенсацыя эліпсіса ажыццяўляецца з дапамогай моўных сродкаў розных узроўняў – сінтаксічнага, марфалагічнага, лексічнага, фанетычнага, таксама можа быць абумоўлена логіка-семантычнымі фактарамі (імпліцытная семантыка). Клас моўных механізмаў, што рэгулююць функцыянаванне эліптычных канструкцый, павод-

ле якаснага і колькаснага складу не мае аналагаў у сінтаксічнай сістэме сучаснай беларускай літаратурнай мовы (рысунак 1.28).

Рысунак 1.28. – Механізмы рэгулявання кампенсаторнай функцыі кампанентаў

Структурна-сэнсавыя моўныя механізмы рэгулююць структурна-сістэмную абумоўленасць функцыянавання канструкцый з эліпсісам дзеяслова.

Структурныя фактары праяўляюцца ў кампенсацыі сэнсу сказа шляхам разгортвання сінтаксічных пазіцый, а таксама ва ўзаемадзеянні кампанентаў у структуры звышфразавага адзінства. Сэнсавыя фактары рэалізуюцца ў сэнсавай спалучальнасці або ва ўзгадненні структурных кампанентаў (а гэта залежыць ад характару сінтаксічнай сувязі). Выражаны характар механізм структурна-сэнсавага рэгулявання набывае ў канструкцыях з поліфункцыянальным характарам залежных словаформ, дзе адзіным сродкам маркіроўкі сэнсу высту-

пае структурны кампанент – аднародныя выказнікі, адасобленыя члены, параўнальны зварот, устаўная канструкцыя і інш. Сутнасць структурна-сэнсавага рэгулявання заключаецца ў вызначэнні кола лексем, што могуць узгадняцца з залежнай слваформай і замяшчаць сінтаксічную пазіцыю выказніка. Сэнсавае ўзгадненне (у адрозненне ад сэнсавай спалучальнасці, якая рэалізуецца пераважна на базе падпарадкавальнай сувязі) структурна абумоўлена і можа ажыццяўляцца на аснове паратаксічнай сінтаксічнай сувязі: *Міхась доўга – на раку за вёскай і адарвацца не можа* (Б. Мікуліч), паўпрэдыкатыўнай: *Над вёскай белыя воблачкі, час ад часу спыняючыся* (Янка Брыль), далучальнай: *Трэба было пахаваць паклажу. І Лявон – у хату да дзеда Саўкі, і не што-небудзь, а ваенную маёмасць* (Г. Далідовіч), інтрадуктыўнай: *Іван Сідаравіч пра ўсё – з інтарэсам (а слухаць ён любіў)* («Белая Русь»). Наяўнасць скрытай прэдыкатыўнасці ў канструкцыях з эліпісам дзеяслова дазваляе на аснове параўнальнай сувязі «ўзгадніць» магчымае лексічнае напаўненне эліпсаванага дзеяслова: *Над намі воблакі, нібы імклівыя белыя лебедзі*. Падпарадкоўваецца структурна-сэнсавым механізмам і ўзаемадзеянне кампанентаў у структуры звышфразовага адзінства на аснове логіка-семантычных або семантыка-сінтаксічных адносін: *Яшчэ ў мяне старэйшая сястра. Без яе цяжка было б пражыць* (Г. Далідовіч).

Функцыянаванне складаных канструкцый з эліпісам дзеяслова абумоўлена падключэннем яшчэ і сінтаксічных адносін, на аснове якіх ажыццяўляецца семантычнае ўзгадненне або спалучальнасць. Абавязковай умовай рэалізацыі сэнсавага ўзгаднення выступае сінтаксічны паралелізм, які назіраецца ў складаных сказах розных відаў з адносінамі адначасовасці, паслядоўнасці, неадпаведнасці і інш.: *Жыта – у Хведарава гумно, авёс і пшаніцу – у Грыбковае, грэчку і проса – да Алёшы Губапага* (І. Мележ) або ў канструкцыях з канстантнай маркіроўкай семантыкі: *За невялічкай паласой лесу – паляна, і там жа, побач з ёй, – малады дубоўнік* (І. Стадольнік).

Механізм сэнсавай спалучальнасці рэгулюе функцыянаванне разнавіднасцей поліпрэдыкатыўных адзінак з сінтаксічным падпарадкаваннем, гэта значыць з адносінамі аб'ектнымі, атрыбутыўнымі, акалічнаснымі і інш.: *Калі старшыня сказаў, што надзел пойдзе пад калгас, мы не адразу паверылі, што гэта ён нам* (І. Мележ). Аналагічным чынам рэгулюецца функцыянаванне самастойных сінтаксічных адзінак у структуры звышфразовага адзінства, заснаванае на прычынных, мэтавых, умоўна-выніковых і іншых адносінах: *А я думаў: прыйду з вайны, хату добрую пастаўлю. Каб першыя промні – у нашы вокны* (А. Дудараў). Адрозненне паміж часткамі складанага сказа і кампанентамі звышфразовага адзінства выяўляюцца ў характары аб'ектаў спалучэння. Пры немагчымасці рэгуляваць функцыянаванне з дапамогай семантыка-сінтаксічных адносін падключаюцца логіка-семантычныя, якія, у адрозненне ад сінтаксічных, падразумяваюць віды рэфэрэнтнай аднесенасці прэдыкатаў і аб'ектаў

і змену іх лексіка-граматычнага класа і сінтаксічнай функцыі: *Глядзеўна вуліцу і бачыў: на Кривой праязджалі дзве фурманкі. Каля прэдняй – селянін у зімовай салдацкай шапцы, у суконнай жакетцы, нізенькі. Другі – у адной картовай сарочцы* (С. Баранавых). Значыць, базавымі механізмамі рэгулявання іх функцыянавання будуць выступаць спалучэнне і ўзгадненне адначасова. Спалучэнне рэалізуецца ў абмежаванні лексем на месца незамешчанага сінтаксічнага пазіцыі выказніка адносна лакатыва *каля прэдняй* у дадзеным выпадку. Механізм узгаднення рэгулюе адсутнасць супярэчнасці паміж граматычна адрозным, але сэнсава падобным прэдыкату кампанентам-лакатывам.

Фармальныя моўныя механізмы рэгулююць фармалізацыю сістэмы семантычных тыпаў канструкцый з эліпсісам дзеяслова – пабудову мадэлей і структурных схем у строгай адпаведнасці з тыпам прэдыката. Фармалізацыя адыгрывае важную ролю ў выяўленні семантычнай тыпалогіі канструкцый з эліпсісам дзеяслова. Тыповы характар набываюць не сінтаксемы (як лічыць большасць даследчыкаў), а семантычныя кампаненты і мадэлі. Напрыклад, мадэль *данатар – прэдыкат – рэцыпіент – данату* указвае на семантыку актыўнага непераўтваральнага ўздзеяння, *агэнс – прэдыкат – дырэктыў-фініш* – на семантыку руху. Фармалізацыя прадастаўляе зручны спосаб аналізу і класіфікацыі семантычных тыпаў канструкцый з эліпсісам дзеяслова на ўзроўні мадэлей без уліку канкрэтнага лексічнага напайнення. Пабудова структурных схем дазваляе сістэматызаваць увесці арсенал структурна-сінтаксічных сродкаў, з дапамогай якіх рэалізуецца так ці іншая мадэль. Фармалізацыя выступае адзіным магчымым спосабам выяўлення ступені частотнасці і прадуктыўнасці мадэлей.

Сэнсавыя моўныя механізмы рэгулююць замяшчэнне эліпсаванага выказніка семантычна тоесным кампанентам (які і выступае ў якасці паказчыка), дзейнічаюць выключна на ўзроўні семантычнай мадэлі канструкцыі і абумоўлены законамі семантычнай спалучальнасці і семантычнага ўзгаднення. Якасны склад мадэлі рэгулюецца выключна тыпам прэдыката і не дапускае «чужых» кампанентаў. Зрэдку назіраюцца выпадкі, калі кампанент выкарыстоўваецца ў некалькіх семантычных тыпах (напрыклад, пацыенты ў канструкцыях з семантыкай перамяшчэння і актыўнага дзеяння, спосаб у канструкцыях з семантыкай актыўнага дзеяння і руху і інш.). Аднак семантычна тоесны кампанент набывае тыпізаваны характар, напрыклад, паказчыкам руху выступае адзін з лакатыўных кампанентаў (дырэктыў-фініш) або, пры яго адсутнасці, – медыятыў: *Я – у вёску* і *Я – пехатой*.

Сэнсавыя моўныя механізмы рэгулююць функцыянальны дыяпазон словаформ у парадыгме эліптычных сінтаксічных мадыфікацый з імпліцытнай семантыкай. Сутнасць падобнага рэгулявання заключаецца ў здольнасці кампанента набываць імпліцытную семантыку на аснове логіка-семантычнага ўзаемадзеяння. Сінкрэтычны характар словаформ (калі іх форма і функцыя не супадаюць)

значна пашырае функцыянальны дыяпазон базавых канструкцый. Напрыклад, словаформа *пасадзіць (моркву)* можа набываць функцыю інфінітыва: *Маці пайшла павярнуць сена. Я – пасадзіць моркву і тэпаратыва (імпл.): – Ты – надоўга? – Толькі пасадзіць моркву і назад*, другая з якіх кваліфікуецца як імпліцытная.

Актуалізацыйныя моўныя механізмы рэгулююць эксплікацыю сінтаксічных значэнняў тэмпаральнасці, мадальнасці і персанальнасці ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова. Прэдыкатыўныя катэгорыі кваліфікаваліся як паняційныя (Г. А. Золатава), ацэначныя (Л. І. Бурак), семантыка-граматычныя (Т. Р. Рамза). Аднак адсутнасць базавага сродку выражэння названых значэнняў дае падставы нам кваліфікаваць іх як актуалізацыйныя ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова. Эксплікацыя значэнняў тэмпаральнасці, мадальнасці і персанальнасці абумоўлена сінтаксічнымі (сінтаксічны паралелізм і сінтаксічныя адносіны), структурнымі (наяўнасць дэтэрмінаванага члена сказа), лексічнымі (лексічны спосаб выражэння тэмпаральнасці і персанальнасці) і фанетычнымі (інтанацыя) фактарамі. Адметнасць актуалізацыйных моўных механізмаў заключаецца ў здольнасці іх выкарыстоўваць рознаўзроўневыя моўныя адзінкі ў якасці функцыянальнага эквіваленту базаваму сродку – дзеяслову і аб'яднаць іх у сістэму кампенсаторных сродкаў на аснове адпаведных параметраў.

Інтэрпрэтацыйныя моўныя механізмы рэгулююць спосабам эліпсавання іерархічную арганізацыю камунікатыўна значных кампанентаў і сінанімічныя пераўтварэнні сінтаксічнай адзінкі. Яны вызначаюць функцыянальны дыяпазон словаформ у парадigmatе эліптычных сінтаксічных мадыфікацый з катэгарыяльнымі зменамі і сінанімічнымі пераўтварэннямі кампанента. Семантычная функцыя словаформы інтэрпрэтуецца ў адпаведнасці з кантэкстуальнымі фактарамі (катэгарыяльныя змены) або трансфармацыйнай парадыгмай (сінанімічныя пераўтварэнні).

Выводы

Сярод шматлікіх аспектаў вывучэння праблемы эліпсіса тыпалагічнае даследаванне найбольш актуальнае, паколькі адпавядае сучасным тэндэнцыям у сінтаксічнай навуцы. Метадалагічныя прынцыпы, распрацаваныя прадстаўніцамі розных школ і напрамкаў, унеслі значны ўклад у вывучэнне названай праблемы. Аднак метадалагічныя прынцыпы даследавання дазволілі прааналізаваць адзін з аспектаў з'явы эліпсіса, пры гэтым канструкцыі з эліпсісам дзеяслова праецыраваліся ў структурным і семантычным плане на поўныя, гэта значыць на статычныя сінтаксічныя адзінкі. Між тым, адзінкі дынамічнага сінтаксісу (эліптычныя ў прыватнасці) уяўляюць асобы тып у сінтаксічнай сістэме беларускай мовы, характарызуюцца сваёй, уласцівай толькі ім структурнай і семан-